અમદાવાદ કેળવણી પ્રદર્શન પ્રસંગે શિક્ષકો સમક્ષ

શ્રીયુત પ્રાણલાલ કીરપારામ દેશાઈએ

આપેલું ભાષણ.

શિક્ષક સંમેલનના તમારા આ ઉત્સવ પ્રસંગે આપે મને જાહેર ભાષણ આપવાનું આમંત્રણ આપ્યું તેને માટે હું આપ સૌ ભાઈબહેનોનો આભાર માનું છું પરંતુ આ પ્રસંગે હું એક જાહેર ભાષણ આપું તે મને કાંઈક અજુગતું લાગે છે. કદાચ સીધી રીતે નહિ તો પણ આડકતરી રીતે હું તો તમારામાંનો જ એક કહેવાઉં; તેથી આ ઉત્સવને પ્રસંગે મારું ભાષણ શોભે નહિ. વળી મારા ભાષણો તો તમે અનેક પ્રસંગોએ સાંભળો છો મારા વિચારો અત્યાર અગાઉ ઘણીએ વખત મેં તમારી સમક્ષ પ્રદર્શિત કર્યા હોવાના હશે તેથી આ પ્રસંગે હું તમને કાંઈ પણ નવું કહી શકીશ કે કેમ તેને માટે પણ મને શંકા રહે છે. આટલું છતાં પણ મારાથી તમારા પ્રેમાળ આમંત્રણનો અસ્વીકાર થઈ શકતો નથી તેથી આપનું આમંત્રણ સ્વીકારી આપની સમક્ષ ભાષણ આપવા હું ઉભો થયો છું. તેમાં કાંઈ અજુગતું જણાતું હોય તો તે માટે હું સર્વની ક્ષમા માગું છું.

આપણા સમાજમાં શિક્ષકોનું અને તેમાં ખાસ કરીને પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોનું સ્થાન ઘણું હલકું છે. બીજા ધંધાધારીઓ કરતાં પ્રમાણમાં તેમને વેતન પણ ઘણું ઓછું મળે છે. સમાજના સ્ત્રી પુરુષો શિક્ષકોને યોગ્ય માન પ્રતિષ્ઠા આપતાં નથી એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તો તેમને તેઓ હડધૂત પણ કરે છે લોકો પોસ્ટ ઑફીસોમાં, બેંકોમાં, ઇન્કમટેક્સની ઑફીસોમાં, રેવેન્યુ કચેરીઓમાં, પોલીસ કચેરીઓમાં, હૉસ્પીટલોમાં વગેરે સ્થળોએ જાય છે ત્યારે તે સ્થળોમાં કામ કરનારા અમલદારો કે કારકુનો પ્રત્યે જેમ વિવેક અને સભ્યતાથી વાતચીત કરે છે તેમ પ્રાથમિક શાળાઓમાં તેઓ શિક્ષકો પ્રત્યે વિવેક અને સભ્યતાથી વર્તતા નથી. સામાન્ય જનસમૂહની એવી માન્યતા હોય છે કે પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો પ્રત્યે આપણે ગમે તેવી તોછડાઈ અને અવિવેકથી વર્તન ચલાવીએ તો પણ આપણને કોણ પૂછનાર

શિક્ષકો આપણને શું કરી શકવાના છે ? આવી જાતની પ્રચલિત માન્યતાને લીધે શિક્ષકોનું સ્થાન સમાજમાં હલકું પડી ગયું છે. શહેરોમાં તો શિક્ષકોને સહેજસાજ માન પ્રતિષ્ઠા મળતાં હશે પણ ગામડાઓમાં તો શિક્ષકોની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા નહિં જેવી છે અને તેમની સ્થિતિ છેક જ અધમ થઈ પડી છે. વળી પુરુષ શિક્ષકો કરતાં સ્ત્રી શિક્ષિકાઓને તો સમાજમાં ઘણાં જ ઓછાં માન પ્રતિષ્ઠા મળે છે સામાન્ય રીતે જનસમૂહનો સ્ત્રી શિક્ષિકાઓને માટે હલકો અભિપ્રાય હોય છે તેમના સંબંધમાં તો ગમેતેમ બોલી શકાય, ગમે તેવી વાતો કરી શકાય, ગમે તેવા નનામા પત્રો લખી શકાય તેમ નનામી અરજીઓ કરી શકાય એમ સામાન્ય જનસમૂહ માની લે છે. સામાન્ય જનસમૂહને સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ તરફ માન હોતું નથી. તેમના પ્રત્યે તેમની સહાનુભૂતિ હોતી નથી. આ કારણને લીધે શિક્ષિકાઓને અને તેમાં ખાસ કરીને ગામડાઓની શાળાઓમાં નોકરી કરતી શિક્ષિકાઓને કેટલું બધું ખમવું પડે છે, કેવાં કેવાં દુઃખો વેઠવાં પડે છે અને કેટલી બધી માનસિક અશાંતિથી પીડાવું પડે છે તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ તો આ બિચારી શિક્ષિકાઓ વગર બીજા કોઇને ભાગ્યેજ આવી શકશે

એક તરફથી જ્યારે રાજ્ય અને સમાજ શિક્ષકોને પુરતુ વેતન પણ આપતી નથી અને તેમના ધંધાને છેક અધમ નહિં તો પણ હલકો ગણે છે ત્યારે નવાઇની વાત તો એ છે કે બીજી તરફથી રાજ્ય અને સમાજ શિક્ષકો પાસેથી ઉંચી જાતની કાર્યશક્તિ, ઉંચી જાતનું બુદ્ધિબળ, ઉંચું ચારિત્ર અને સંપુર્ણ કર્તવ્યપરાયણતાની આશા રાખે છે. બીજા કેઈ ધંધાધારીઓમાં ચારિત્રની ખામી હોય તો નભાવી લેવાય, તેઓ સંપૂર્ણ કર્તવ્યપરાયણ ના હોય તો પણ ચાલે પરંતુ શિક્ષકો અને ખાસ કરીને શિક્ષિકાઓનું ચારિત્ર તો સોએ સો ટકા નિષ્કલંક હોવુંજ જોઇએ અને તેમની કર્તવ્યપરાયણતામાં સહેજ ઉણપ હોવી જોઇએ નહિ એવી સમાજ આશા રાખે છે. તેમાં જો સહેજ પણ સ્ખલન માલમ પડે-ખરેખરૂં સ્ખલન હોય નહિ પણ માત્ર સ્ખલનનો આભાસજ હોય, કે સ્ખલનની ખરીખોટી અફવા પણ તેમના સાંભળવામાં આવે તો સમાજ તેમને સખતમાં સખત શાસન આપવાને તૈયાર થઇ જાય છે. આ સ્થળેથી શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓના એક મિત્ર અને શુભેચ્છક તરીકે હું પુછું છું કે જે રાજ્ય અને જે સમાજ શિક્ષકોને પુરતું વેતન પણ આપતી નથી જે રાજ્ય અને જે સમાજમાં શિક્ષકોને યોગ્ય માન પ્રતિષ્ઠા મળતાં નથી, જે રાજ્ય અને જે સમાજ શિક્ષકોને હડધુત કરે છે તે રાજ્ય અને તે સમાજને શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ પાસેથી સતત્ ઉદ્યોગ, ઉંચી કોટીનુ બુદ્ધિબળ, નિષ્કલંક ચારિત્ર અને ઉંચી જાતની કર્તવ્યપરાયણતાની માંગણી કરવાનો તેમ આશા રાખવાનો શો અધિકાર છે ? જે રાજ્યમાં અને જે સમાજમાં શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓને પેટ પુરતું ખાવાનું પણ મળતું નથી, પોતાનો શારીરિક અને માનસિક વિકાસ કરવા પુરતાં સાધનો પણ તેમની પાસે હોતાં નથી, જે રાજ્ય અને જે સમાજમાં ગમે તેવો માણસ પણ શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ પ્રત્યે નિર્ભયપણે ગમે તેવું હલકું, તોછડું અને અવિવેકી વર્તન ચલાવી શકે છે તે રાજ્ય અને તે સમાજમાં ઉંચું બુદ્ધિબળ, ઉંચી કોટિનું ચારિત્રબળ, અને ઉંચું કર્તવ્ય ભાન ધરાવનારાં સ્ત્રી પુરૂષો કદી પણ શિક્ષકના ધંધા તરફ આકર્ષાય ખરાં ? રાજ્ય અને સમાજને પોતાના બાળકોને, ભવિષ્યના નાગરિકોને બુદ્ધિશાળી, ચારિત્રવાન અને કર્તવ્યનિષ્ઠ બનાવવાની ગરજ હોય તો તેમણે રાજ્ય અને સમાજમાં શિક્ષકોને ઉચ્ચ સ્થાન આપવું જોઇએ તેમ તેમને સારૂં

પણ આપવું જોઇએ. આપણી મહાસભાનો પાયો નાંખનાર-મહાસભાના પિતા એલન

ઓકટેવ્યુસ હ્યુમે કહ્યું છે કે દરેક દેશ અને દરેક સમાજને તેની પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે રાજ્ય-તંત્ર મળી રહે છે. હું કહું છું કે દરેક પ્રજાને તેની યોગ્યતા પ્રમાણેજ શિક્ષણ મળશે. શિક્ષણ આપનારાઓને સારૂં વેતન આપો, તેમને સમાજ અને રાજ્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપો. તેઓમાં આત્મવિશ્વાસ આવે, તેઓ ગમે તેનાથી ડરી જાય નહિ, ગભરાઇ જાય નહિ, રાંક અને દબાયલા થઈ સમાજમાં ફરે નહિ પણ નીડરતાથી ટટાર ઉભા રહી પોતાનું સ્વમાન સાચવી શકે એવી સ્થિતિમાં તેમને મૂકો તોજ દેશની કેળવણી અને શિક્ષણ સુધરશે દેશના ભવિષ્યના નાગરિકો સુધરશે અને તેથી દેશની ઉન્નતિ આપોઆપ થશે.

આ પ્રશ્નની એક બાજુ મેં આપની સમક્ષ રજુ કરી છે. હવે તેની બીજી બાજુનો આપણે સહેજ વિચાર કરીએ. શિક્ષકોને પુરતું વેતન મળતું નથી એ વાત ખરી છે. સમાજમાં તેમનું સ્થાન હલકું છે એ વાત પણ ખરી છે. સમાજમાં તેમને યોગ્ય માન પ્રતિષ્ઠા મળતાં નથી એ વાત પણ ખરી છે. તેમ છતાં પણ સિક્ષકોની સમક્ષ ઉત્તમ પ્રકારની સમાજ સેવા કરવાનો પ્રસંગ આવીને પડેલો છે એ વાત શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓએ એક પળવાર પણ ભુલી જવી જોઇએ નહિ ધન અને સત્તા કરતાં સેવા વધારે પૂજ્ય છે, વધારે આદરમાનને પાત્ર છે અને સેવા કરનારાઓને મોડુંવહેલું આદરમાન મળશે, સેવાની મોડીવહેલી જરૂર કદર થશે એ વાત નિઃસંશય છે અને શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓએ તે શ્રદ્ધા પૂર્વક માનવી શિક્ષકોને પુરતું વેતન મળતુ નથી અને સમાજમાં તેમને યોગ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મળેલું નથી તેનું એ પણ એક કારણ છે કે સમાજ સેવા કરવાનો જે ઉત્તમ પ્રસંગ શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓને પ્રાપ્ત થયેલો છે તેનો તેમણે પુરેપુરો લાભ લીધેલો નથી. તમારો પગાર કે સમાજમાં તમારૂં સ્થાન અને સમાજમાં તમારે જે સેવા કરવાની છે તેની સાથે બીલકુલ પણ સંબંધ હોવો જોઇએ નહિ. સેવા તો હંમેશા નિઃસ્પૃહી હોવી જોઇએ. બદલાની આશાએ જે સેવા થાય છે તેનૂ મુલ્ય ઘટી જાય છે.

માત્ર થોડા અપવાદ સિવાય મોટા ભાગના શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓને પોતાના ઉત્તમ અને પ્રતિષ્ઠિત ધંધાની મહત્તાનો, તેના ગૌરવનો, તેની ઉંચી કિંમતનો ખ્યાલ સરખો આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી શિક્ષકોએ પોતેજ પોતાના પવિત્ર ધંધાની કિંમત ઘટાડી છે તેનું ગૌરવ હલકું પાડી દીધું છે. શિક્ષકોએ પોતેજ તેમના કર્તવ્યો તથા તેમની જવાબદારીઓની કિંમત હલકી આંકી છે. એટલે પછી સમાજ પણ તેની કિંમત હલકી આંકે તેમાં નવાઇ જેવું શું છે? શિક્ષકના ધંધાની મહત્તા, સમાજને તેની અનિવાર્ય જરૂર એનો જો શિક્ષકોને પોતાનેજ પુરેપુરો ખ્યાલ આવે અને પગાર કે પ્રતિષ્ઠાની દરકાર કર્યા વગર, ફળ કે વાહવાહની પરવા કર્યા વગર પ્રભુને સમર્પણ કરી માત્ર સેવાભાવથી તેઓ ઉંચી કર્તવ્ય ભાવનાથી પોતાનું કાર્ય કરે જાય તો રાજ્યની કે સમાજની મગદૂર નથી કે તે લાંબા સમય સુધી શિક્ષકના ધંધાની કિંમત હલકી આંકી શકે, કે શિક્ષકોને યોગ્ય માન પ્રતિષ્ઠા ના આપે કે શિક્ષકોના ઉચ્ચ અને પવિત્ર ધંધાની યોગ્ય કદર ના કરે.

પરંતુ આ બધું થવાને માટે પ્રથમ આવશ્યક એ છે કે શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓએ પોતે પોતાના હૃદયની વિશાળતા કેળવવી જોઇએ. માંહેમાંહેની ઈર્ષાને ટુંકી ને સંકુચિત સ્વાર્થ-વૃત્તિનો ત્યાગ કરી એક બીજા પ્રત્યે ઉદાર અને ક્ષમાશીલ થતાં શીખવું જોઇએ. મનની હલકાઇ,

સહેજસાજમાં એકબીજા સાથે તકરાર કરવાની વૃત્તિ એક બીજાની ખરી ખોટી ચાડીઓ કરવાની ટેવ, એક બીજા માટે ખોટી ખોટી વાતો ફેલાવવાની તેમ નિંદા કરવાની ટેવ, નનામા પત્રો લખવાની તથા નનામી અરજીઓ કરવાની કુટેવ વગેરે દૂષણો પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓમાં સામાન્ય રીતે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે તેનો શિક્ષકોએ પ્રથમ ત્યાગ કરવો જોઇએ.

આટલું કર્યા પછી શિક્ષકોએ આત્મવિશ્વાસ કેળવવા પ્રયાસ કરવો જોઇએ. એક બાહોશ ડોકટરને પોતાના ધંધાની આવડત અને કુશળતા માટે આત્મવિશ્વાસ હોય છે. કોઇ માંદા માણસ કે તેના સગાવહાલાંઓની મગદુર નથી કે ડોકટર જે દવા આપે કે દરદીની માવજત માટે જે જે સૂચનાઓ કરે તેની સામે તેઓ એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી શકે; અને કદાચ દરદી કે તેના સગાવહાલાંઓ ડોકટરની દવાની વિરૂદ્ધ કે દરદીની માવજતને માટે તેણે કરેલી સૂચનાઓની વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ બોલવાની હિંમત ધરે તો ડોકટર એક પળવાર પણ તે સહન કરે નહિ. કારણ કે ડોકટર પોતે પોતાના ધંધામાં કુશળ છે એવો તેને પોતાને આત્મવિશ્વાસ છે; અને તેવીજ રીતે દરદી તેમ તેના સગાંવહાલાંઓને પણ ચોક્કસ ખાતરી હોય છે કે આ બાબતમાં તો ડોકટર પારંગત છે અને તેમાં માથુ મારવાનો આપણને બીલકુલ અધિકાર નથી. પોતાના ધંધા પ્રત્યે આવીજ જાતનો આત્મવિશ્વાસ શિક્ષકોએ કેળવવો જોઇએ. એટલુંજ નહિ પણ બીજાઓને પણ તેમણે ખાતરી કરી આપવી જોઇએ કે શિક્ષણની બાબતમા તો શિક્ષકોજ પારંગત હોય આપણે તેમાં કાંઇ પણ સમજીએ નહિ શિક્ષકોને યોગ્ય લાગશે તેવી રીતે તેઓ આપણા બાળકોને શિક્ષણ આપશે તેમાં માથું મારવાનો આપણને અધિકાર નથી.

આવી જાતનો આત્મવિશ્વાસ અને મિથ્યાભિમાન એ બે વચ્ચે તફાવત છે એ પણ શિક્ષકોએ સમજવું જોઇએ. જે વિષયોનું આપણે શિક્ષણ આપવું હોય તે વિષયોનું ઊંડુ જ્ઞાન, તેની સાથે શિક્ષણશાસ્ત્ર અને શિક્ષણની કળાનું પણ ઉંડુ જ્ઞાન એ બેની સાથે પુરતો અનુભવ હોય ત્યારપછીજ આત્મવિશ્વાસ લાવી શકાય. જે વિષયો આપણે શીખવવાના હોય તેમનું આપણને પોતાનેજ પુરતું જ્ઞાન ના હોય, તેમ શિક્ષણશાસ્ત્ર તથા શિક્ષણ કળાનું પણ આપણને પુરતુ જ્ઞાન ના હોય, અનુભવની ખામીને લીધે બાળ સ્વભાવની પણ આપણને પુરી માહીતી ના હોય અને પછી આત્મવિશ્વાસનો ખોટો ડોળ કરી બીજાને કહેવું કે "આ તો અમારા ધંધાની વાત છે તેમા તમે શું સમજો ?" એ એક જાતનું મિથ્યાભિમાન છે. આત્મવિશ્વાસ અને મિથ્યાભિમાન એ બે વચ્ચે તો આસમાન જમીન જેટલો તફાવત છે એ વાત શિક્ષકોની જાણ બહાર હોવી જોઇએ નહિ.

હાલમા સામાન્ય લોક માન્યતા એવી થઇ પડી છે કે ભણાવવું એ તો સહેલામાં સહેલું છે. એ ધંધાને માટે કાંઇ ખાસ તાલીમની જરૂર નથી. ગમે તે માણસ શિક્ષકનો ધંધો કરી શકે એમ છે. આજ કારણથી શિક્ષકોના પગારો ઓછા રાખવામાં આવેલા છે અને તેમને પુરતા પ્રમાણમાં માન પ્રતિષ્ઠા મળતાં નથી. આવી જાતની પ્રચલિત લોક માન્યતા દૂર કરવી એ તાલીમ પામેલા બાહોશ શિક્ષકોને માથે મોટામાં મોટું કર્તવ્ય છે આવી લોક માન્યતા કાંઇ એની મેળે અસ્તિત્વમાં આવેલી હોય નહિ. બીનકેળવાયલા, બીનઅનુભવી, ધંધાની તાલીમ લીધા વગરના, શિક્ષકના ધંધાની બીલકુલ આવડત વગરના અસંખ્ય શિક્ષકોના વર્ષોના વર્ષો સુધીનાં

ખરાબ શિક્ષણ ઉપરથીજ આવી જાતની લોક માન્યતા હોવી જોઇએ. એટલા માટે પ્રજામાં ઉંડાં મૂળ ઘાલી પેઠેલી આ લોક માન્યતા દૂર કરવાને માટે પણ શિક્ષણના ધંધાની ઉચ્ચ તાલીમ લીધેલા ઉંચી ભાવનાવાળા કર્તવ્યનિષ્ઠ અસંખ્ય શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓએ વર્ષોના વર્ષો સુધી ઉંચી કોટીનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપવું પડશે અને જનસમૂહને પ્રત્યક્ષ સાબીત કરી આપવું પડશે કે શિક્ષકનો ધંધો સહેલો નથી અને ગમે તે પુરૂષ કે સ્ત્રી ધંધાની ખાસ તાલીમ મેળવ્યા વગર શિક્ષક થઇ શકે નહિ. જ્યાં સુધી જનસમૂહ જૂની ઘરડના શિક્ષકો અને તાલીમ પામેલા નવીન શિક્ષકો વચ્ચેનો તફાવત પ્રત્યક્ષ જોશે નહિ ત્યાં સુધી જનસમૂહને ખાત્રી નહિ થાય કે નવીન શિક્ષકો જૂની ઘરડમાં કામ કરી રહેલા શિક્ષકો કરતા વધારે યોગ્યતા ધરાવે છે. તેમનામા વિદ્વતા વધારે છે, તેમણે બાળસ્વભાવ અને માનસશાસ્ત્રનો ઉંડો અભ્યાસ કરેલો છે. શિક્ષણશાસ્ત્ર અને શિક્ષણની ખાસ કળામાં તેઓ પારંગત છે, અને આપણા બાળકોને તેમની પાસે શિક્ષણ લેવડાવીશું તો બાળકોનો શારીરિક, માનસિક, નૈતિક વિકાસ સારો થશે ત્યા સુધી જનસમૂહ શિક્ષકોના ધંધાની યોગ્ય કદર નહિ કરે તેમનું વેતન વધારવાની તેમની ઇચ્છા નહિ થાય અને સમાજમા તેમને ઉચ્ચ સ્થાન આપવાને તેઓ પ્રેરાશે નહિ.

એટલા માટે નવીન શિક્ષકોએ પ્રથમ તો પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવો જોઇએ ખરો શિક્ષક એજ મનુષ્ય થઇ શકે કે જે જીવનપર્યંત વિદ્યાર્થી રહી શકે. પોતાનું જ્ઞાન વધારવાની, નવા નવા પુસ્તકો વાંચતા રહેવાની, નવું નવું જોવાની, નવું નવુ શીખવાની, નવા નવા પ્રયોગો કરવાની, નવા નવા અનુભવોની નોંધ રાખી તેમાથી સાર ગ્રહણ કરવાની નવીન શિક્ષકોને સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોવી જોઇએ સ્વસુધારો કરવાની તેમ પોતાની જાતનો માનસિક વિકાસ કરવાની વૃત્તિ અને પ્રબળ ઇચ્છા એ દરેક નવીન શિક્ષકનું ખાસ લક્ષણ હોવુ જોઇએ.

નવીન શિક્ષકે પ્રથમ તો શિક્ષકનું, શાળાનુ વિદ્યાર્થીનુ તેમ શિક્ષણનુ લાંબા સમયથી ચાલી આવેલુ પ્રચલિત દ્રષ્ટિબિંદુ ફેરવી નાખવુ જોઇએ અને સર્વત્ર નવીન આચારવિચારોનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવુ જોઇએ.

અત્યારની આપણી પ્રાથમિક શાળાઓની સામે મોટામા મોટો આક્ષેપ તો એ છે કે શિક્ષણના નવા આદર્શો પ્રમાણે એ શાળાઓ ચાલતી નથી આપણા હાલની પ્રાથમિક શાળાઓ તો એક જાતના કેદખાનાઓ છે, બાળકો તેમા પૂરવામાં આવેલા કેદીઓ છે, અને શિક્ષકો એ કેદીઓના ચોકીદારો અને જેલરો છે. આ આક્ષેપો કેટલે અંશે સત્ય છે તેનો આપણે સૌએ પ્રમાણિકપણે વિચાર કરવાનો છે. નિશાળનો વખત થતા બાળકો આનંદ અને ઉલ્લાસથી શાળાએ તરફ દોડતાં આપણી નજરે પડે છે? શાળાઓમાં જવુ બાળકોને ગમે છે કે તેઓ નાખુશીથી શાળાઓમા આવે છે? શાળાઓનો સમય પૂરો થતા રજાનો ઘંટ વાગે છે ત્યારે તેઓ કેટલા બધા આનંદમા આવી જાય છે? કેદખાનામાથી છૂટી પોતપોતાને ઘેર જતા કેદીઓને જેવો આનંદ થાય છે તેવો આનંદ શાળામાથી છૂટી પોત પોતાને ઘેર જતા બાળકોને થતો નથી! શાળાઓમાં બાળકોને આનંદ અને રસ પડે છે ખરો? શાળાઓનું વાતાવરણ પ્રેમમય છે કે ત્યા ભયનું વાતાવરણ પ્રસરી રહેલુ છે? એનો દરેક શિક્ષકે પોતે વિચાર કરવો જોઇએ. શાળાઓમા સામાન્ય રીતે પ્રસરી રહેલું આ ભયનું વાતાવરણ દૂર કરી શિક્ષકોએ શાળાઓમા એવી જાતનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું જોઇએ કે બાળકો હોંસ અને આનંદથી શાળાઓ તરફ આકર્ષાય.

આવી જાતનું વાતાવરણ માત્ર આનંદી અને બાળકો તરફ જેમને સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય એવાજ શિક્ષકો ઉત્પન્ન કરી શકે. બાળકો પ્રત્યે સ્વાભાવિક પ્રેમ ધરાવનારા, હસમુખા અને આનંદી શિક્ષકો આપણી મ્યુનિસિપાલીટીની શાળાઓમાં છે તે હું જાણું છું બાળકો તેમની આજુબાજુ વીંટળાઇ વળી આનંદ કલ્લોલ કરી મૂકે છે તે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. આવા પ્રેમાળ અને આનંદી શિક્ષકોના હાથ નીચે શિક્ષણ લેતા બાળકોને શાળાઓ કેદખાના સમાન લાગતી નથી પરંતુ મારે દીલગીરીની સાથે કહેવું પડે છે કે આવી જાતના બાળકો પ્રત્યે સ્વાભાવિક પ્રેમ ધરાવનારા, હસમુખા અને આનંદી શિક્ષકો આપણી શાળાઓમાં ઘણા થોડા છે મોટે ભાગે આપણી શાળાઓના શિક્ષકો તે ભય અને ત્રાસની મૂર્તિ સમાન હોય છે. તેમને જોઇ બાળકો ત્રાસે છે. તેઓ શિક્ષકો કરતાં જેલરોને વધારે મળતા આવે છે તેમના ચહેરાઓ કદી પણ હસમુખા, આનંદી અને પ્રેમાળ દેખાતા નથી. સ્વભાવથીજ તેઓ કજીઆખોર, દુઃખી અને અસંતોષી જોવામાં આવે છે. તેમનું મ્હોં હમેશાં ગંભીર અને તોબરા જેવું ચડેલું દેખાય છે. તેઓ પોતે તો જીવનના આનંદ અને ઉલ્લાસ કદી પણ ભોગવી શકતા નથી એટલુંજ નહિ પણ બીજાઓ એવા આનંદ અને ઉલ્લાસ ભોગવે છે તે પણ એમનાથી સહન થઇ શકતું નથી. તેઓ દંભી હોય છે, નીતિ અને ચારિત્રનો તેઓ એવો ખોટો દંભ અને આડંબર કરે છે કે બીજા શિક્ષકો અને બીજી શિક્ષિકાઓ આનંદથી કોઇ સાથે હસીને બોલે કે વાતચીત કરે કે સ્વચ્છ, સુંદર અને સુશોભિત કપડા પહેરે તે પણ તેમનાથી દેખી શકાતું નથી, તેમના મ્હોંમાંથી બાળકો પ્રત્યે પ્રેમના શબ્દો કદી પણ નીકળતા નથી, તેઓ બાળકોને કઠોર શબ્દોથી સંબોધે છે, ઘણીવાર તેમને ગાળો દે છે અને ના કહેવાય એવા શબ્દો કહે છે. આવી જાતની પ્રકૃતિ ધરાવનારા શિક્ષકોને નવીન શાળાઓમાં સ્થાન નથી તેઓ બાળકો સાથે બાળકો જેવા આનંદી અને રમતીઆળ થઇ શકતા નથી, બાળકોની નિર્દોષ રમતગમતોમા આનંદ અને રસથી ભાગ લઇ શકતા નથી, ગંભીરતા, કઠોરતા, મોટાઇનું હુંપદ નીતિ અને ચારિત્રનો ખોટો દંભ અને આડંબર એ જેમના સ્વાભાવિક લક્ષણો છે તેવાઓ તો શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ કરતાં સાધુઓ અને સાધ્વીઓના કે પુખ્ત વયની વિધવાઓના આશ્રમો ઉપર દેખરેખ રાખનારની જગ્યાને માટે વધારે યોગ્યતા ધરાવે છે શિક્ષકો તરીકે તેઓ બાળકોનું હિત કરતા તેમનું અહિત વધારે કરે છે.

નવીન શિક્ષણ અને નવીન શાળાઓના મુખ્ય લક્ષણો સ્વાભાવિકતા અને સ્વતંત્રતા એ બે છે. આપણી હાલની પ્રાથમિક શાળાઓમાં સ્વાભાવિકતા અને સ્વતંત્રતાને હજી જોઇએ તેવું યોગ્ય સ્થાન મળેલું નથી. આપણી હાલની શાળાઓમાં યાંત્રિક કૃત્રિમતા પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. આપણી અત્યારની શાળાઓમાં અપાતું શિક્ષણ બાળકોની સ્વાભાવિક માનસિક વૃત્તિઓને પોષે એવું તેમ તેમના શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સાધી શકે એવું જણાતું નથી. આપણા હાલના શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ મોટે ભાગે એક યંત્રની માફક પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે. તેઓ શાળાઓમાં નિયમિત રીતે આવે છે, તેમને સોંપેલા વિષયો શીખવે છે પરંતુ બાળકોની સ્વાભાવિક મનોવૃત્તિઓ જાણવાની અમુક સમયે અમુક જાતના શિક્ષણમાં બાળકોને રસ પડે છે કે કેમ તે શોધવાની અને બાળકોની મનોવૃત્તિઓને અનુકૂળ થાય તેવી રીતે તેમ બાળકોને રસ પડે એવી રીતે શિક્ષણ આપવાનો આપણે પ્રયાસ કરવો જોઇએ એવો વિચાર સરખોએ તેમને આવતો નથી. આનું પરિણામ એ આવે છે કે બાળકોની શક્તિઓનો સ્વાભાવિક વિકાસ થતો નથી. દરેક શિક્ષકે ખાસ કરીને એક

વાત મુખ્યત્વે કરીને લક્ષમાં રાખવી જોઇએ કે શિક્ષણ, અભ્યાસક્રમ, ટાઇમટેબલો, પરીક્ષાઓ અને શિક્ષક પોતે પણ બાળકોને માટે છે બાળકો તેમને માટે નથી. બાળકોને જ શિક્ષણનું કેન્દ્ર-સ્થાન સમજી, તેમની રૂચીને અનુકૂળ થઇ પડે, તેઓ શિક્ષણમાં આનંદથી રસ લે, અને શિક્ષણ તેમને બોજારૂપ થઇ પડે નહિ એવી રીતે તેમણે તેમના શિક્ષણની, તેમ શિક્ષણ પદ્ધતિની યોજના કરવી જોઇએ

આ સંબધમાં મારી પાસે કેટલીકવાર ઉત્સાહી યુવાન આસીસ્ટંટોની ફરીઆદ આવે છે કે તેમના હેડમાસ્તરો તથા હેડમિસ્ટ્રેસો તેમના નવા નવા પ્રયોગો કરવા દેતા નથી, નવીન પદ્ધતિ અનુસાર શિક્ષણ આપવા દેતા નથી. બાળકો માટે અમે રમતગમતો આનંદપર્યટન, પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ વગેરેની યોજનાઓ કરીએ છીએ તે યોજનાઓ અમલમાં મુકવાની અમને પરવાનગી આપતા નથી. હેડમાસ્તરો અને હેડમિસ્ટ્રેસોને આ સંબધમાં મારે કહેવાનું કે તમે વધારે બાહોશ અને વધારે અનુભવી છો એ વાત હું કબુલ કરૂં છું. સ્વાભાવિક રીતે નવીનતા તરફ તમને અણગમો અને અવિશ્વાસ હોય એ પણ હું સમજી શકું છુ. નવા નવા શિક્ષકોની નવી નવી પદ્ધતિઓ તરફ તમને અશ્રદ્ધા હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. પણ તમારે એક વાત લક્ષમા રાખવી જોઇએ કે આ જમાનો યુવકો અને યુવતીઓનો છે. ચાલતી આવેલી ધરડ પ્રમાણે આપણે બહુ દહાડા કામ કર્યું તેમાં આપણને કેટલેક અંશે સફળતા પણ મળી હશે, નિષ્ફળતા પણ મળી હશે. પણ આપણા અભિપ્રાયો ઉપર, આપણી પદ્ધતિઓ ઉપર, આપણી કાર્યશક્તિ ઉપર આપણને હદ ઉપરાંત પક્ષપાત હોવો જોઇએ નહિ નવા શિક્ષકો તરંગી હોય છે, કામ કરવા તરફ તેમનુ લક્ષ હોતું નથી, તેમને તો માત્ર મોટી મોટી અને ડાહી ડાહી વાતો કરતાંજ આવડે છે એમ કહી તેમના ઉત્સાહ ઉપર પાણી ફેરવવુ એ યોગ્ય કહેવાય નહિ ધરડાઓના અનુભવોનો નવા યુવાન શિક્ષકોએ લાભ લેવો અને તેવીજ રીતે યુવાન શિક્ષકોના નવા જ્ઞાનનો તેમ તેમના ઉત્સાહનો ધરડાઓએ લાભ લેવો જોઇએ: અને નવા શિક્ષકોની નવી નવી યોજનાઓને ઉત્તેજન આપી તેમને સુમાર્ગે દોરવા જોઇએ મારી પાસે જુના અને અનુભવી હેડમાસ્તરો અને હેડમિસ્ટ્રેસો પણ ઘણીવાર એવી ફરીઆદો લાવે છે કે આજકાલના નવા શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓમાં કર્તવ્યભાન ઘણું ઓછુ હોય છે, તેઓ મન મુકી કામ કરતાં નથી, આળસુ છે, માત્ર ડાહી ડાહી વાતો કરવામાંજ તેઓ શૂરા હોય છે તેમ તેઓ ઉદ્ધત અવિવેકી પણ છે, આજ્ઞાધિનતાનો ગુણ તો તેમનામાં બીલકુલ જોવામા આવતો નથી આ ફરીઆદ કેટલેક અંશે સત્ય છે તે હુ કબૂલ કરૂં છું. નવા યુવાન શિક્ષકોને મારી સલાહ છે કે તેમણે અનુભવીઓના અનુભવ પ્રત્યે દુર્લક્ષ આપવું જોઇએ નહિ આપણે એકલાજ શિક્ષણશાસ્ત્ર, શિક્ષણકળા અને નવી નવી પદ્ધતિઓમાં પારંગત છીએ અને જૂના શિક્ષકો તો માત્ર જુની ધરેડમા ચાલનારા ઢંતરા જેવા છે આવી જાતનું મિથ્યાભિમાન અને અવિવેક રાખવાથી નવા શિક્ષકો શાળાઓમાં કુસંપનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ તેઓ શાળાઓના શિષ્ટાચારનો પણ ભંગ કરે છે આજ્ઞાધિનતા એ ગુણ તો શિક્ષકોએ ખાસ કરીને કેળવવો જોઇએ. જુના શિક્ષકોના અનુભવોને તેમની વયને તેમ તેમના દરજ્જાને નવા યુવાન શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓએ માન આપવું જોઇએ. આપણે નવા અને જુના બંને વિચારોનું યોગ્ય સમન્વય કરીશુ, જુનાઓના અનુભવોનો લાભ નવાઓ લેશે અને નવાઓના ઉત્સાહનો જુનાઓ ઉપયોગ કરશે તોજ આપણે આપણી શાળાઓનું શિક્ષણ સુધારી શકીશુ. જુના શિક્ષકો વધારે મહેનતુ અને વધારે કર્તવ્યનિષ્ઠ છે એ વાત ખરી છે નવાઓ ... મા

વધારે બેદરકાર, વધારે અવિવેકી અને કાંઈક ઉર્જાળા અને ઉદ્ધત પણ છે એ વાત પણ હું જાણું છું. પણ કેટલાક નવા શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓમાં સ્વાભાવિક શિક્ષકોના ખાસ લક્ષણો મેં જોયા છે. તેમના નવીન પ્રયોગો અને નવીન પદ્ધતીઓની સફળતા પણ મેં જોઇ છે. તેમના હાથ નીચે શિક્ષણ લેતા બાળકો વધારે આનંદી, વધારે ઉત્સાહી, વધારે આશાંકિત, વધારે નિયમિત, વધારે સ્વચ્છ અને વધારે ચપળ પણ મેં જોયા છે. મારો તો નવા અને જુના બને શિક્ષકોપર સરખો પ્રેમ છે તથા હું બંનેને એક બીજા સાથે હળીમળી ચાલવા તેમ એક બીજાને સહાય અને પ્રોત્સાહન આપવા આ પ્રસંગે આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરૂં છું.

નવીન શિક્ષણનું બીજું ખાસ લક્ષણ સ્વતંત્રતા છે. આપણી શાળાઓમા તેમ આપણા ઘરોમાં આપણે બાળકોનું સ્વતંત્ર વ્યકિતત્વ દાબી દઇએ છીએ કોઇ કોઇવાર તો તેને કચડી નાંખીએ છીએ. આ રીતે આપણે શિક્ષકો તરીકે તેમ વડીલો તરીકે બાળકો ઉપર જુલમ કરી રહ્યા છીએ. પરંતુ આ જુલમનો આપણને ખ્યાલ સરખો એ આવતો નથી. દરેક જણને સ્વતંત્રતા પ્રિય હોય છે. ખાસ કરીને બાળકોને તે વધારે પ્રિય હોય છે. શાળાઓમાં અપાતાં શિક્ષણમાં તેમ શાળાઓની રમતગમતોમાં શાસન કે વ્યવસ્થાના બહાના નીચે આપણે અનેક જાતના કૃત્રિમ નિયમો અને બંધનોથી બાળકોની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારીએ છીએ બાળકોને બંધનરૂપ કે નડતરરૂપ ના લાગે એવી રીતે અભ્યાસક્રમ અને ટાઇમ ટેબલોની યોજના કરતાં શીખો. એવીજ રીતે તેમને શિક્ષણ આપતાં શીખો. ખાસ કરીને પર્યટન તથા રમતગમતોની યોજનામાં બાળકોને સ્વતંત્રપણે આનંદ લેવા દેજો આવી જાતની સ્વતંત્રતાથી બાળકોના હૃદયો પ્રફુલ્લિત રહેશે તેમના ચહેરા ઉપર આનંદ, ઉત્સાહ અને તેજ પ્રત્યક્ષ દેખાઇ આવશે અને તેમની સ્વાભાવિક શકિતઓનો વિકાસ તમે નહિ ધારો એવી ઝડપથી થશે નવીન શિક્ષકોએ ખાસ કરીને એ અગત્યની બાબતો લક્ષમાં રાખવી જોઇએ. (૧) દરેક બાળકને તેનું પોતાનું નિરાળું સ્વતંત્ર વ્યકિતત્વ છે. (૨) બાળકોના વ્યકિતત્વનો, તેની ગુપ્ત શકિતઓનો વિકાસ કરવો એજ કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. અભ્યાસક્રમ ટાઇમ ટેબલો, શિક્ષણ અને શિક્ષક પોતે તો આ વિકાસ કરવાના માત્ર સાધનો છે. સાધનો કરતાં સાધ્ય વસ્તુ વધારે મહત્વની તેમ ઉપયોગી છે સાધનોને હદ ઉપરાંત મહત્વ આપી તેને સાધ્ય વસ્તુ કરતાં પણ વધારે ઉપયોગી ગણવા અને સાધનોની મહત્તાને નુકશાન ના થાય તેની ખાતર સાધ્ય વસ્તુનો પણ ભોગ આપવો એ યોગ્ય કહેવાય નહિ. જે શિક્ષણથી, જે અભ્યાસક્રમથી, જે ટાઇમ ટેબલથી તેમ જે શિક્ષકથી બાળકોના વ્યકિતત્વનો સ્વાભાવિક વિકાસ અટકી પડે છે, તે વિકાસને નુકશાન થાય છે, તે શિક્ષણ, તે અભ્યાસક્રમ, તે ટાઇમ ટેબલો અને તે શિક્ષકો નકામા છે. અને તેનો જેમ બને તેમ જલદીથી ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે કેળવણીને વધારે લાભ કર્તા છે.

બાળ સ્વભાવનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તેને નકલ કરવી, અનુકરણ કરવું બહુજ ગમે છે. શિક્ષકો પાસે બાળકોને ઘણો વખત રહેવું પડે છે તેમ બાળકો શિક્ષકોને કોઇ અલૌકિક મનુષ્ય સમજે છે તેથી જાણે કે અજાણે બાળકો શિક્ષકોની રીતભાતોનું, તેમની ટેવોનું, તેમની ખાસીઅતોનું, તેમના સ્વભાવનું જલદીથી અનુકરણ કરે છે અને શિક્ષકના વર્તન અને ચારિત્રની છાપ બાળકોના મગજ ઉપર પડે છે, માટે પોતાને ખાતર નહિ તો પણ નિર્દોષ બાળકોના હિતની ખાતર શિક્ષકોએ પોતાનો ચીઢીઓ અને તામસી સ્વભાવ, ક્રૂરતા, ઉદાસીનતા, ગાળો તેમ અપશબ્દો બોલવાની કુટેવો વગેરેનો ત્યાગ કરી બાળકો સમક્ષ ઉત્સાહી અને આનંદી બનીને રહેવું જોઇએ.

આથી આડકતરી રીતે બાળકો આનંદી, ઉત્સાહી અને વિવેકી થતાં શીખશે. તેમનામાં સારા સંસ્કારો અને ઉચ્ચ ચારિત્રનાં બીજો રોપાશે અને બાળકો મોટાં થશે ત્યારે આ સુંદર બીજોનાં સુંદર ફળો ઉત્પન્ન થશે.

શિક્ષક બંધુઓ અને શિક્ષિકા બહેનો, હું તમને વધારે શું કહું ? તમને મેં આજે જે કહ્યું છે તે પણ કાંઇ નવું નથી. આ ને આ વસ્તુઓ મેં તમને ઘણીએવાર કહી હશે. એમાં કાંઇ નવીનતા નથી તે હું પણ જાણું છું. પણ એક ને એક વાત વારંવાર કહેવાથી તમારા મન ઉપર તે સારી રીતે ઠસશે એમ ધારી હું તમને ફરીથી એ ને એ વસ્તુઓ કહેવાની ધૃષ્ટતા કરૂં છું. અંતમાં મારે તમને એક વાત કહેવાની છે

તમારા પોતાના ઉપર પણ સખત બંધનો છે તે મારી જાણ બહાર નથી. તમને પોતાને પણ તમારા આદર્શો મુજબ શિક્ષણ આપવાની સ્વતંત્રતા નથી તે પણ હું જાણું છું. પરીક્ષા, ઇન્સ્પેક્શન વગેરેનો બાહુ વારંવાર તમને પણ ગભરાવી મૂકે છે તે પણ મારી જાણ બહાર નથી. એડમીનીસ્ટ્રેટીવ ઓફીસર, સુપરવાઇઝરો, પરીક્ષકો, સરકારી ઇન્સ્પેક્ટરો એ બધાના અભિપ્રાયો મુજબ તમારે પણ ઘણીએ વાર તમારા શિક્ષણનો સ્વાભાવિક પ્રવાહ બદલવો પડે છે તે પણ હું સમજું છું. પરંતુ આ બધી મુશ્કેલીઓથી ગભરાઇ જઇ નિરાશ થવું એમાં પુરૂષાર્થ નથી. હું તમને ખાતરી આપું છું કે ખરા ઇન્સ્પેક્ટરો કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ઉંચી ભાવનાઓ તથા ઉંચા આદર્શવાળા શિક્ષકોના કાર્યક્રમમાં કદી પણ નડતર રૂપ નહિ થાય પણ ઉલટું તેમની કદર કરી તેમને પ્રોત્સાહન આપશે. ઉત્સાહ વગરના, આવડત વગરના, કર્તવ્યભાન વગરના અને બીન અનુભવી શિક્ષકો માટે અભ્યાસક્રમ, ટાઇમટેબલો, પરીક્ષાઓ, ઇન્સ્પેક્શનો વગેરે બાહ્યની જરૂર છે એ તમે પણ સ્વીકારશો. તમારૂં કાર્ય અતિ કઠીન અને અનેક જાતની મુશ્કેલીઓથી ભરપૂર છે. રાજ્ય તેમજ જનસમુહ અને વાલીઓ કે તમારા પોતાના ઉપરી અધિકારીઓ અને સ્કુલબોર્ડ પણ તમારા કાર્યની યોગ્ય કદર કરતા નથી તેમ તમારી મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ કરતા નથી. તમારો માનસિક તેમ શારીરિક વિકાસ, સાધનોના અભાવે, જોઇએ તેવો તમે કરી શકતા નથી, એ બધી નિરાશાની વાતોથી તમે ગભરાશો નહિ, અકળાશો નહિ તેમ તમારા પવિત્ર ધંધાનું ગૌરવ એક પળવાર પણ વિસારી જશો નહિ. ખરો પુરૂષાર્થ તો પ્રવાહની સામે પણ પ્રયાસ કરવામાં રહેલો છે. એ પ્રયાસની
ના કે નિષ્ફળતા એ તો માત્ર એક અકસ્માત છે. નિષ્ફળતાથી કાંઇ પ્રયાસની કિંમત ઘટતી
મરા હૃદયની નિઃસ્વાર્થ સેવા કદી પણ નિષ્ફળ જતી નથી અને મોડી વહેલી તેની કદર પણ જરૂર થશે એવો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખજો. પગારની ખાતર નહિ પણ પ્રભુની ખાતર, દેશની ખાતર, તમને સોંપવામાં આવેલા અગણિત બાળકોનાં હિતની ખાતર તમારૂં કામ કરે જજો. પ્રભુના સનાતન નિયમો ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી માત્ર સેવાભાવથી તેમ ઉચ્ચ કર્તવ્યનિષ્ઠતાથી તમારૂં કાર્ય કરતા રહેજો એજ મારી તમને છેવટની વિનંતી છે. રાજ્ય કે સમાજ ભલે તમારી ટેકડી કરે પણ તમે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનજો કે દેશનું તેમ સમાજનું તમે એક અતિ ઉપયોગી અંગ છો. દેશનું ભવિષ્ય તમારા હાથમાં છે. દેશને તારવો કે ડુબાડવો એ તમારા હાથમાં છે. દેશના ભવિષ્યના નાગરિકોનું ઘડતર તમારા હાથમાં છે. દેશનું ભવિષ્ય તમારા સતત ઉદ્યોગ, ઉંચી બુદ્ધિ, ઉચ્ચ ચારિત્ર અને ઉંચી કોટીની કર્તવ્યભાવના ઉપરજ રહેલું છે એવી દૃઢ અને અડગ શ્રદ્ધા રાખી ફળની ઇચ્છા વગર, પ્રભુને સમર્પણ કરી, માત્ર સેવા ભાવથી તમારૂં કાર્ય કરે જજો.

પ્રાણલાલ કીરપારામ

પ્રકાશકઃ—છોટુભાઈ દાજીભાઇ દેશાઇ.

સોનીફળીઆ—સુરત.

છાપનારઃ—ગોવિન્દજી ડાહ્યાભાઈ નાયક.

શ્રી "અનાવિલ બંધુ" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, બરાનપુરી ભાગળ, બાજીવાળાની પોળ—સુરત.